

Landschappen lezen

Maarten Hajer

Ons landschap heeft een duidelijke handtekening. Dat zie je al een paar kilometer na het passeren van de landsgrens. 'Dit is Nederland'. Daar is geen officieel bord voor nodig. Van het kleinste detail tot de grote lijnen is onze leefomgeving cultureel bepaald. De helderheid van de blauwe ANWB-borden boven de snelweg; de geometrische populierenaanplant langs de snelwegen, waar je – opzij kijkend – op ten minste drie verschillende manieren doorheen kunt zien; de indeling van de akkers of de vaak harde overgang tussen stad en land: ons landschap en de morfologie van onze dorpen en steden zijn typisch Nederlands.

Her functionele landschap is kenmerkend voor Nederland. Zwitserland heeft zijn bergen, Engeland zijn *hedgerows*, *fields* en *meadows*, Zweden zijn eeuwige bossen, en Nederland heeft zijn eeuwige scheppingsdrang. Het moet altijd weer anders. Beter ingericht. Slimmer. Maar vooral functioneler. Steeds weer hebben we onze leefomgeving aangepast aan de eisen die de samenleving eraan stelde. Van het inpolderen van de kwelders of het temmen van de waterwolf tot en met het creëren van ruimte voor de grootschalige landbouw. Ook in de harde infrastructuur zien we het terug. Nergens ter wereld liggen de klaverbladen zo precies, zo vlak, zo ruim en zo perfect berekend in het landschap. Een dijk, een rij windmolens op die dijk: we kunnen het mooi vinden, want het past in die functionele traditie.

Het groene landschap zullen burgers, boeren en buitenlui snel herkennen. Maar ook de Nederlandse steden maken deel uit van ons landschap. En ook daar geldt een functionele logica. Het historische referentiebeeld is dat van de concentrische zeventiende-eeuwse steden als Haarlem, Delft, Leiden of Hoorn. Of van kleinere stadjes als Monnickendam, Naarden of Woudrichem. Kerktorens die afsteken tegen Hollandse luchten. Die concentrische vorm had alles te maken met de verdediging tegen onverlaten die over de zompige grond de stadswallen benaderden. Maar de stad is natuurlijk allang geen 'bolletje' meer, zoals planoloog Wil Zonneveld al eens opmerkte. De stad is een regionaal mozaïek van plekken geworden die niet altijd even zorgvuldig ten opzichte van elkaar zijn neergelegd (PBL 2011).

Dat verdwijnen van de concentrische stad zien we overal in Europa. Maar typisch voor de Nederlandse stedenbouw van de laatste tijd is de prominente rol voor de esthetiek. De Nederlandse stad is modebewust en trendgevoelig geworden. Het moet steeds anders. In Nederland kun je het bouwjaar van de naoorlogse stedelijke uitbreiding tot op vijf jaar nauwkeurig classificeren. In de jaren vijftig ging alles om het lenigen van woningnood en in het kader van de volkshuisvesting bouwden we flats van vier of vijf hoog met een pannendak, als reuzegrote standaardhuizen, liggend aan de stadsrand. Daarna kwamen de ERA-flats en de groeikernen (Reijndorp et al. 2012). De verstedelijking verdween naar nieuwe locaties. Na de groeikern ging alles weer terug. De 'compacte stad' kwam op en daarna weer de formele Vinex-wijken en steeds met een eigen

Maarten Hojer is directeur van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en hoogleraar bestuur en beleid aan de Universiteit van Amsterdam. Hij studeerde politicologie en planologie aan die universiteit en promoveerde in 'politics' aan de Universiteit van Oxford.

signatuur. Ook bij het particuliere opdrachtgeverschap laat de omgeving zich vrij precies dateren: de witte villaatjes die de nieuwe rijken in de jaren negentig lieten verrijzen, hebben plaatsgemaakt voor retrobouw in zeventiende-eeuwse landgoederenstijl.

Natuurlijk kun je dit zien als een vorm van institutioneel leren. We bouwen, ontdekken daarbij de beperkingen van een bepaalde manier van bouwen, passen die bouwvorm aan en leren daar weer van. Maar dat is wel een idealistische lezing. Nederland is opvallend expressief en opvallend trendgevoelig in zijn bouwvorm. Hierin wijken we af van onze buurlanden, waar veel meer volgens een vaststaand principe wordt gebouwd. In Duitsland zien de dorps- en stadsuitbreidingen er al decennia min of meer hetzelfde uit. Witgepleisterde ruime huizen met pannendak voeren de boventoon. In Engeland geldt de cottage als referentiepunt, wat nog is af te lezen aan de eindeloze hoeveelheid suburbane wijken met hun kenmerkende 'cul-de-sac'-verkaveling als imitatie van de kronkelige plattelandswegen. De Belgische kakofonie van persoonlijke stijlen geeft op eigen manier een eenvormigheid door de tijd. Maar in Nederland moet alles steeds anders.

Wat is dat toch? Waarom zoeken we geen rust in ons stedelijk landschap? Waar komt die neiging tot zelfexpressie toch vandaan? Komt die eigenlijk wel uit onszelf? En is het eigenlijk wel verdedigbaar dat we die gebouwde omgeving steeds zo veranderen? Karl Kraus schreef ooit: *Ich verlange von einer Stadt, in der ich leben soll: Asphalt, Straßenspülung, Haustorschlüssel, Luftheizung, Warmwasserleitung. Gemütlich bin ich selbst* (Kraus 1912). Een stad moet eigenlijk vooral goed georganiseerd zijn. Voor Vitruvius was architectonische kwaliteit *firmitas, utilitas* en *venustas*: technische kwaliteit, functionele kwaliteit, esthetische kwaliteit. Eigenlijk staat deze driedeling ook nu nog als een huis (Dijkstra 2001). En nergens staat daar dat die esthetiek zich voortdurend zou moeten aanpassen. En heeft die expressiviteit nu eigenlijk geleid tot een betere stad? Of hebben we burgers te veel in experimenten laten wonen?

Wie een pak koopt, of een shirt, weet dat de mode na een paar jaar kan zijn veranderd. Wie een auto koopt, weet dat het model na een paar jaar er vaak gedateerd uitziet. In geen van beide gevallen is dat een probleem. Een auto wordt na een aantal jaren meestal alweer ingeruild voor een zuiniger, sneller of gewoon ander model, en een nieuw shirt op zijn tijd kan geen kwaad. Maar huizen bouwen we voor 100 jaar. Stadswijken en stratenpatronen gaan zelfs nog langer mee. Dan kan mode haaks komen te staan op duurzaamheid. Het bouwen en vervolgens slopen van de Bijlmermeer was een grote desinvestering. Een huis in een 'bloemkoolwijk' uit de jaren zeventig verkoopt nu slecht en is dus niet waardevast. En, dichterbij huis, huizen in apart vormgegeven rijtjes in de Vinex-buitenwijk kunnen hun aantrekkingskracht verliezen als het leuke er – voorspelbaar – na een tijdje af is.

Duurzame stedenbouw is niet een kwestie van groene daken en dubbele waterleidingen. Het is vooral een culturele visie, waarmee steden en huizen worden gebouwd die ten minste 100 jaar als fijne woonomgeving kunnen dienen. Er bestaan in Nederland natuurlijk al wijken die zich moeiteloos lijken te kunnen aanpassen aan nieuwe vragen en eisen. Heemstede is een voorstad van Amsterdam waar 'rek' in zit. Al bijna 100 jaar verbouwen steeds wisselende eigenaar-bewoners de panden. Steeds kunnen zij wat toevoegen aan het huis: een dakkapel, een uitgebouwde keuken, een omgebouwde garage. Daarbij wordt de stedenbouwkundige kwaliteit niet aangetast, maar juist versterkt. Hetzelfde geldt voor de Haagse Vogelwijk of Oog in Al in Utrecht. Andere wijken blijven geliefd, terwijl ze bijna niet veranderbaar zijn. Het Haagse Regentessekwartier of Statenkwartier, het Utrechtse Wilhelminapark of het Amsterdamse Oud-Zuid zijn hier voorbeelden van. In zekere zin geldt dit ook voor de stadsvernieuwing waar buurtgroepen succesvol hebben gepleit voor behoud van het waardevolle. In Rotterdam zorgde de actiegroep Het Oude Westen voor een stadsvernieuwing gericht op het verbeteren van de kwaliteit van het bestaande. De acties van de roemruchte Actiegroep De Sterke Arm leidde ertoe dat de modernistische plannen voor de totale sloop en verandering van het stratenpatroon van de Dapperbuurt werden afgeblazen. Wie wil zien hoe het er anders zou hebben uitgezien, kan gaan kijken op het Amsterdamse Kattenburg of in de Roomtuinjtes – de hoek van de Dapperbuurt waar wel grootschalig is vernieuwd en waar volgens de laatste inzichten van die tijd het wonen in de huizen een etage werd 'opgetild', waardoor de meest saaie, sociaal kwetsbare en dus vervuilde openbare ruimte kon ontstaan uit de verre omtrek. In de rest van de Dapperbuurt werd een blok-voor-blokaanpak gehanteerd en werden bewoners steeds van oud- naar nieuwbouw verplaatst. Zo bleef het stratenpatroon overeind, bleven de sociale netwerken rondom scholen en cafés intact, en hield de buurt haar eigenheid. Daarnaast kun je de Dapperbuurt nu lezen als een incrementeel groeiende wijk waar steeds iets werd geleerd van de eerdere fouten. Ieder blok kende weer verbeteringen en aanpassingen aan de eisen van de tijd. En uiteindelijk bleef het toch een geheel, met een nog steeds gewilde, goed gelegen woonwijk als resultaat.

De vaderlandse expressiviteit in het uiterlijk van de stads- of uitbreidingswijk is niet onschuldig. Misplaatste expressiviteit leidt tot desinvestering. Eigenaar-bewoners of corporaties lopen het risico te blijven zitten met onverkoopbaar of niet-flexibel, niet-aanpasbaar vastgoed. Waar komt die esthetische expressiviteit dan toch vandaan?

Op de achtergrond speelt een cultureel motief. In Nederland is modernisering een bijna religieus gegeven. Dat is waar over de hele linie van de alledaagse cultuur, van huishoudelijke consumptiegoederen tot en met de inrichting van overheidsgebouwen. De cd kwam op: geen land ter wereld deed zo snel en

zo massaal afstand van zijn langspeelplaten en draaitafels. Flatscreen-tv op de markt? Alle beeldbuistelevies aan de straat. Of kijk naar de overheidsgebouwen. Terwijl veel van onze Britse collega's op Whitehall nog opgepropt zitten in hokjes met neogotische hoge ramen, met versleten tapijten, zichtbare kabelgoten en oude bureaus, wordt bij ons alles steeds vervangen, vernieuwd en verbeterd. Er is in Europa geen land waar vernieuwing en verandering zo vanzelfsprekend is. Daarmee halen we zelfs de Denen in. Manifesteert die culturele vernieuwingsdrang zich gewoon ook in onze stedenbouw?

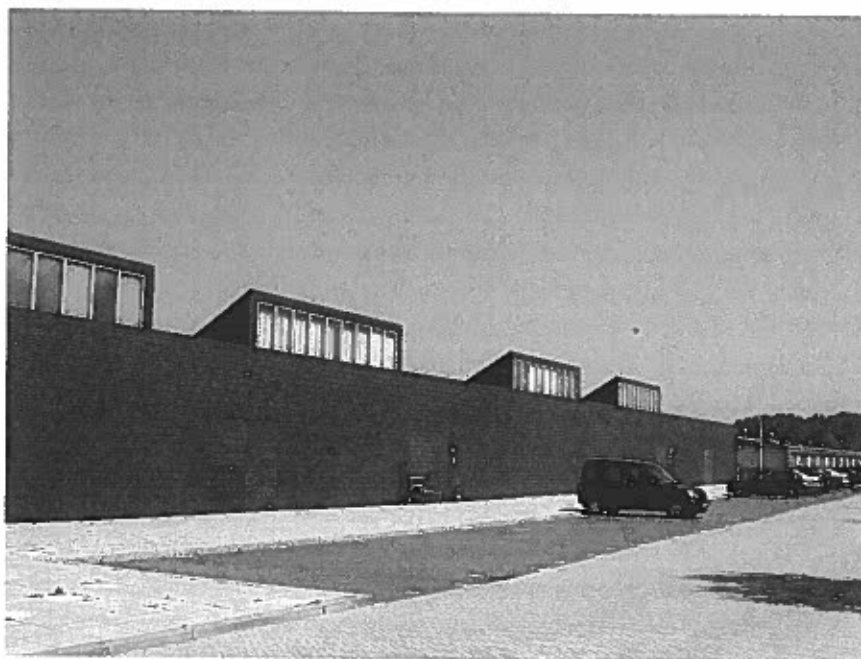
Het is verleidelijk om die voorliefde voor vernieuwing van het landschap als een volkseigenschap te zien. Het cliché luidt immers: 'God schiep de wereld, maar de Nederlanders schiepen Nederland.' Het is maar de vraag of dat terecht is. Landschap is ook een product van macht en politiek. Steeds weer hebben bepaalde groepen de indeling van het landschap naar hun hand gezet. De ruilverkavelingen in Nederland waren niet een breed gedragen maatschappelijke keuze. Nieuwe akkers, sloten en wegen werden na honderden jaren van organische groei plots langs een liniaal gelegd en streekeigen landschappen verdwenen voorgoed. De rationalisatie van de landbouw stal nochtans nooit de harten van de mensen. En in en rondom de stad geldt hetzelfde. Achter de uiterlijke verschijningsvorm van de Nederlandse stad gaan regels en institutionele structuren schuil die maatvoering, indeling en zelfs esthetiek bepalen.

In Nederland 'stempelen' we buitenwijken volgens een min of meer vaststaand patroon. We rollen wijken uit, zoals een tapijtboer een tapijt neerlegt. Egaliseren, afsnijden, omlijsten. Meest kenmerkend is nog wel de sloot waarmee we de grens met het ommeland dan – zeker in het westen des lands – het liefst markeren. De stad wordt benaderd als kasteel, de sloot is een functionele slotgracht. Een herinnering aan de continue aandacht voor waterbeheer in het laaggelegen deel der natie.

Het typisch Nederlandse stadslandschap is een product van onze regels. De verklaring voor de merkwaardige esthetisering van de buitenwijk is de grondexploitatie-rekening. Decennialang konden grote partijen elkaar de bal toespelen. Er was sprake van een 'gouden driehoek' van Rijk, gemeenten en corporaties. Het Rijk bepaalde waar gebouwd mocht worden en verstrekte subsidies, gemeenten kochten grond van boeren, gaven een bouwbestemming af en maakten grond bouwrijp, en corporaties zorgden voor woningen. Bouwers bouwden, banken leenden en burgers kochten. Dit veranderde in de jaren negentig, toen projectontwikkelaars een belangrijke rol kregen. Er was een groot vraagoverschot, zeker aan eengezinswoningen. Die konden gemakkelijk worden afgezet. Gemeenten sponnen garen bij uitgifte van bouwgrond, projectontwikkelaars en bouwers verdienden een gemakkelijke boterham. Maar, zoals zo vaak, maakte deze 'win-win'-situatie de betrokken actoren ook lui. Dat kwam naar voren in de wijze van bouwen. In het type woning werd nauwelijks

Moderne
woningbouw
op Vinex-locatie
Ypenburg,
Den Haag

Foto:
Kersten Nabielek

gevarieerd. Steeds werd hetzelfde casco gebruikt. 'Projectontwikkelaars rolden steeds weer dezelfde matjes uit over het weiland,' zoals landschapsarchitect Dirk Sijmons het uitdrukte. Er werd wel vernieuwd, maar dan vooral in de esthetische schil. Het product bleef zo laag in kostprijs, maar was wel vernieuwend: zo kon ook de steeds hogere meerprijs worden verkocht. De overheid faciliteerde dit door de hypotheekregels gedurende de jaren negentig steeds verder te verruimen. De economie liep goed, de mensen konden steeds meer lenen en de aanbiedersmarkt bleef in stand. De nieuwe gouden driehoek bestond uit Rijk, gemeenten en projectontwikkelaars. En de ontwerpers slopen stilletjes met hen mee.

Of dit zo blijft, is maar zeer de vraag. De bouw ligt stil. De grondexploitatie is niet meer op de oude manier sluitend te krijgen. Projectontwikkelaars zitten met grondposities die niet meer ontwikkelbaar zijn. Gemeenten hebben de kasstroom zien opdrogen. Banken zijn steeds minder bereid om burgers het geld te lenen dat nodig is voor de financiering van hun nieuwbouwdroomhuis. En het is niet conjunctureel; er is sprake van een systeemcrisis.

De afgelopen decennia hielpen economie en demografie bij het creëren van steeds weer nieuwe vraag. Financieringscapaciteit werd kunstmatig verruimd. Nu is die groei weggevallen, zijn banken strenger in het afgeven van leningen en stelt ook de overheid meer voorwaarden aan hypothecaire leningen.

Economisch zit het tegen en demografisch knikt de grafiek nu structureel naar beneden. Teruglopende bevolkingsaantallen betekenen nog niet direct minder vraag naar woningen; de tendens naar woningverduunning zet door. Maar de tijd van grote uitbreidingen is wel voorbij. Dus waar gaat het heen met het typisch Nederlandse stadslandschap? Wat is de volgende stap?

*De terugkeer
van de
romantiek?*

Misschien ligt er in deze systeemcrisis ook wel een grote kans. Misschien dat het landschap van stad en land nu wat vriendelijker, wat romantischer mag worden. De discourscoalitie van de grote partijen van gemeenten, projectontwikkelaars en ontwerpers mist de kracht om nog haar stempel op ons landschap drukken. Provinciaal bestuurders en boeren realiseren zich dat burgers willen recreëren in een meer romantisch landschap waarin niet de liniaal maar de bocht beeldbepalend is.

En weer doen regels zich gelden. In *Vormgeven aan de Spontane Stad* (PBL 2012) analyseerden PBL-onderzoekers transformatie-initiatieven in gebieden waar gemeenten afscheid hebben genomen van grootschalige, integrale en projectmatige gebiedsontwikkeling. Op verschillende plaatsen kozen gemeenten voor een meer organische vorm van verstedelijking, waarbij het eindpunt en eindbeeld niet vaststaan. Dan blijken formele en informele instituties vaak in de weg te staan. Ze zijn geënt op de modernistische traditie. Zo kent het bestemmingsplan een planhorizon van tien jaar en dient de uitvoerbaarheid

Landschappelijk
wonen op
uitleglocatie
Douweler Håve,
Deventer

Foto:
Daniel Nicolas

ervan te worden aangetoond. Het interessante maar ook het lastige van een organische aanpak is echter dat op voorhand niet precies duidelijk is óf er initiatieven komen, wie ze neemt en hoe ze eruitzien (Buitelaar et al. 2012). Maar die andere initiatieven zijn een verademing. Gebruikers van de stad, zoals bewoners en ondernemers, kunnen zich weer doen gelden. En die initiatieven leiden mogelijk ook tot een andere esthetiek.

Heel spannend is daarnaast de herwaardering van het natuurlijke in de stedelijke omgeving. In *Landschappelijk wonen* worden 34 voorbeelden van vaak kleinschalige projecten geanalyseerd, waarin de tegenstelling tussen stad en land niet meer wordt versterkt, maar juist doorbroken (Faro Architecten et al. 2012; Meijer et al. 2010). Een prettigere, minder harde stijl van steden bouwen komt naar voren. En zo lijkt het discours voor het normatieve stadslandschap in de vroege eenentwintigste eeuw wellicht toch meer op de meer romantische ideeën van William Ruskin en de Arts & Crafts-beweging dan op het modernistische scheidingsdenken van de afgelopen eeuw.

- Buitelaar, Edwin et al. (2012). *Vormgeven aan de spontane stad: kansen en belemmeringen voor organische stedelijke herontwikkeling*. Den Haag/Amsterdam: Planbureau voor de Leefomgeving/Uruba Urban Design.
- Dijkstra, Tjard (2001). *Architectonische kwaliteit*. Rotterdam: Mavi Uitgeverij.
- Faro Architecten et al. (2012). *Landschappelijk wonen*. Wageningen: Blauwdruk.
- Kraus, Karl (1912). *Pro domo et mundo*. VIII. Ausgewählte Schriften/Karl Kraus, Band 2. München: Langen.
- Meijer, Michael et al. (2010). *Overzame stedenbouw – voorbeelden en perspectieven*. Wageningen: Blauwdruk.
- PBL (2011). *De staat van de ruimte 2010. De herstructurering van stedelijk Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2012). *Vormgeven aan de Spontane Stad: belemmeringen en kansen voor organische stedelijke herontwikkeling*. Den Haag: PBL.
- Reijnders, Arnold, Lits Bijlsma en Ivan Hio (2012). *Atlas Nieuwe Steden – de verstedelijking van de grootkernen*. Haarlem: Troncity Verlag.